

Вовк О. В.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української літератури та теорії літератури**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЕСТЕТИЧНІЙ СИСТЕМІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Анотація. Проблема відродження духовності в Україні не може вирішуватися без глибокого аналізу соціокультурних особливостей літератури для дітей, оскільки діти – майбутнє держави. У статті проаналізовано погляди Бориса Грінченка на українську дитячу літературу. Питання дитячої літератури актуалізувалося у другій половині XIX ст. у зв'язку із культурницькою боротьбою народницької інтелігенції за національну самобутність та національну школу.

У дослідженні зауважено, що естетичні виміри авторської концепції етнокультурного закорінення включали в себе питання народної просвіти, видавничої справи та створення власне дитячої літератури. Для творчості Бориса Грінченка цей взаємозв'язок особливо властивий.

Основне завдання статті – довести, що дитяча література Бориса Грінченка – це важливий засіб навчання і виховання. Борис Грінченко в певний спосіб популяризував народний твір через літературні засоби, по-перше, стилістично опрацьовуючи його, надаючи йому більш викінчену й вироблену літературну форму; по-друге, трансформуючи, збагачуючи при такій обробці сценами власного фантазування.

Звертаючись до фольклорної поетики, Грінченко, надихає її власним, індивідуальним чуттям митця. Традиційні народнопоетичні мотиви, образи, художні засоби творчо переосмислюються і підпорядковуються ідейно-тематичним завданням літератури для дітей, спрямовуються на показ образів-характерів у цій конкретній життєвій реальності.

Підкреслено цінність численних публіцистичних статей Б. Грінченка з проблем народної освіти, культури, навчання, виховання, а також теоретичних педагогічних праць. Конкретизовано основні вимоги до дитячого журналу, серед яких: наявність літературного і наукового відділу; основний принцип подання матеріалів у дитячому журналі – системність; відповідність формату журналу віку дитини; бездоганна коректура; зрозумілість мови; відповідність ілюстрацій текстам. Б. Грінченко визначив вимоги до літературних творів, що мають вміщуватися в дитячому журналі, серед яких: наявність морального ідеалу; зображення реального життя; художність творів; відображення у творі змісту, що сприяє розвитку розуму й почуттів дитини.

Ключові слова: Борис Грінченко, українська дитяча література, література для дітей, художня система, національні ідентичність, націотворчість.

Постановка проблеми. Розвиток української дитячої літератури тісно пов'язаний із розвитком національної літератури загалом, виводячи її витoki від часів Київської Русі, зокрема від «Повчання» (1117) Володимира Мономаха. Літе-

ратура для дітей, як і письменство загалом, була пов'язана із боротьбою українського народу за національне та соціальне визволення, відіграла важливу роль у «формуванні національної самосвідомості молоді», високих моральних, естетичних та гуманних почуттів. Особливо важливим періодом розвитку дитячої літератури стало XIX ст. (пов'язане передусім із періодами діяльності та творчості народників). У кінці XVIII – на початку XIX ст. почалося формування першого національно свідомого покоління української інтелігенції, котра, на думку фахівців, почала декларувати свої суспільні потреби, озвучувати нові принципи виховання, навчання та освіти. Одним із найбільш важливих стало питання виховання молодого покоління та створення української національної школи. Звідси й «увага до літератури для дітей, дитячого читання, навчання засобами рідного слова».

Аналіз досліджень і публікацій. Важливим контекстом постає вивчення проблем розвитку української дитячої літератури взагалі. Тим більше, що в дослідницьких колах й надалі дискутуються питання про співвіднесення понять «дитяча література», «література для дітей», «коло дитячого читання», «дитяча творчість» тощо [1, с. 9, 16]. У публікаціях останніх років під дитячою літературою розуміють «певну сукупність літературних творів, написаних або прилаштованих для дітей із цілком певною метою: звертатися до дитячої уяви, впливати на дитячі пізнавальні здібності, розвивати смаки та вподобання, розважати дитину» [2, с. 20]. З нашого погляду, літературну теорію важливо перевіряти літературною практикою, конкретними дитячими творами. Вважаємо, що творчість Б. Грінченка для дітей безсумнівно є добрим дискусійним матеріалом.

Метою дослідження є аналіз специфіки дитячої літератури в межах творчої спадщини Бориса Грінченка, суголосні їй педагогічні ідеї та загальна націотворча спрямованість дитячої художньої літератури.

Виклад основного матеріалу. Українська дитяча література дошевченківського періоду (Л. Боровиковський, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, О. Духнович, І. Котляревський та ін.) набуває нової якості і за змістом, і за формою (особливістю мови, специфікою жанрів тощо). У ній глибоко показано народне життя, щедро використовуються фольклорні джерела, глибше й багатогранніше ставиться проблема виховання молоді [3, с. 35–77].

Наданню українській дитячій літературі вищої якості посприяла передусім творчість Т. Шевченка. Справді, «Кобзар» (та й інші твори) «надовго став головним підручником, за яким діти вчилися любити рідну землю і народ» [4, с. 58–62]. Питання дитячої літератури актуалізувалося у другій половині XIX ст. у зв'язку із культурницькою боротьбою народницької

інтелігенції за національну самобутність та національну школу. Всупереч царській політиці русифікації з'являються українські школи та граматики. Із 1870-х рр. постає плеяда майстрів слова (П. Грабовський, М. Драгоманов, О. Кониський, І. Манжура, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Пчілка, М. Старицький, І. Франко та ін.), які по-новому продовжили традицію створення літератури для дітей у контексті актуальних суспільно-естетичних проблем національного відродження. Власне, на їхньому тлі й виділяється, на думку вчених, постать Б. Грінченка, який дуже багато зробив для виховання й освіти молодого покоління як педагог, видавець, громадський діяч, учений, дитячий письменник. Його становлення відбувалось у страшних, несприятливих умовах національного занепаду, передусім – культивованого російським колоніальним режимом національного безпам'ятства: «Страшні слова, а мусиш їх казати: у рідному краї живеш, як чужий, бо живеш серед людей, котрі не мають рідного краю тим, що не знають його» [5, с. 168].

Борис Грінченко активно повертався, за Григорієм Ващенком, до «національних традицій» Т. Шевченка (дещо занедбаних поколінням українофілів). При цьому на характер творів для дітей потужно впливала педагогічна концепція автора. У сфері педагогіки Б. Грінченко – автор численних публіцистичних статей з проблем народної освіти, культури, навчання й виховання, а також теоретичних педагогічних праць («Як тепер народна школа на Україні», «На безпросветном пути», «Народні вчителі і українська школа», «Братства і просвітня школа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького», «К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе», «Якої нам треба школи» та ін.). Як твердять дослідники, за роки освітньої діяльності (1881–1893) Б. Грінченко створив своєрідну педагогічну систему, яка ґрунтувалась на ідеях демократизму, гуманізму, народності та необхідності національного виховання [6].

Але у націотворчому сенсі, як видається, письменник був особливо близьким до теорії Костянтина Ушинського (1824–1870) (щоправда, без наголошення на релігійному вихованні), який писав: «Як нема людини без самолюбства, так само нема людини без любові до батьківщини, і ця любов дає виховникові певний шлях до серця людини й могутню опору в боротьбі з її поганими особистими родинними нахилами» [7, с. 155]. Виразно про це свідчить студія «Народні вчителі і українська школа» (1906) [6], у якій Б. Грінченко обґрунтовує необхідність створення національної школи через розв'язання трьох основних завдань: здійснення навчання і виховання, спілкування вчителів, дітей і батьків рідною мовою; реалізація ідеалу гармонійної творчої особистості відповідно до історичного досвіду, системи духовних, моральних цінностей українського народу; формування національної самосвідомості. В оповіданні «Брат на брата» (1907) ця концепція відлунує у міркуваннях головного героя – сільського вчителя Євгена Корецького про свою (і дружини) педагогічну місію: «Спершу сам, тоді вдвох – вони виходили кілька поколінь молодіжці, осяяної хоч невеликим світом знання й громадянської самосвідомості. Вони власним своїм прикладом, своїм життям завсіди силкувалися не різнити з тим, чого навчали людей: ішли завсіди, де тільки могли, на поміч усім, кому того треба було, ішли не через те тільки, що так веліла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море, заспокоювати боли; того, що вони любили цих темних,

пригнічених тяжкою долею, людей і силкувалися виявити ту любов, як могли...» [8, с. 516].

Ще більш чітко свою концепцію дитячої літератури Б. Грінченко виявляє в інших роботах, наприклад, присвячених дитячій періодиці. Так, у статті «К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе» [9, с. 27–50] (1895) письменник ставить чіткі вимоги до дитячих журналів, а саме: 1) дитячий журнал має мати свою мету; 2) за допомогою систематичного впливу на дитячу душу закласти підвалини для доброго морального світогляду; 3) дитячий журнал має мати своїм читачем тільки дітей з однаковим ступенем розумового розвитку, отже, певного віку; 4) матеріалом для преси може бути і народна поезія, і нові оригінальні твори, і перекладні; 5) епіка – віршована казка, байка, балада, оповідання – мають займати чільне місце у журналі; 6) історичний відділ у дитячому журналі має бути патріотичним, «але без шовінізму, без ворожості до інших народів» [9, с. 27–50].

У статті також сформульовано концептуальні вимоги до художніх творів (власне, до дитячої літератури як іманентної складової українського національного письменства) опублікованих у дитячих журналах: 1) кожний твір журналу має бути пройнятий моральним ідеалом; 2) у творах автори повинні змалювати дітям справжнє життя, але обминати «чимало чорного, нечистого»; 3) твори мають бути правдиві, артистичні, мають виховувати почуття правди, добра, любові до всіх людей; 4) сюжет у творі має бути завжди цікавим, вибраним з життя, завжди розумним.

Стаття Бориса Грінченка, який друкувався під псевдонімом Борис Вільхівський, була чи не єдиною на той час на тему дитячої літератури, зокрема, періодики, де автор поставив чіткі вимоги як до дитячого журналу, так і до дитячої літератури, розміщеної у дитячій періодиці. На практиці ці вимоги були реалізовані в дитячому журналі «Дзвінок», у якому часто друкувався сам письменник.

Вагомість зробленого Б. Грінченком у сфері дитячої літератури увиразнюється, якщо конкретизувати це поняття, усвідомити, що саме ми під ним розуміємо. Тим більше, що у сучасній науці не бракує різноглумачень цієї категорії. Наприклад, одні вчені схильні вживати термін «дитяча література» лише щодо літератури, «створеної дітьми», на відміну від «літератури для дітей», створюваної «дорослими письменниками для молодшого читача» [10, с. 285].

У межах концепції дитячу літературу розглядають синонімічно до поняття «література для дітей» як словесну творчість, що виникає на перетинах мистецтва, педагогіки, психології, але передусім є явищем мистецтва слова. Як твердить Л. Кіліченко, «помилково вважати її ілюстрацією певних положень педагогіки, морально-етичних сентенцій». Важливим фактором тут постає рецептивно-естетичний аспект: чи відповідає художній твір віковим особливостям дитини, чи доступними є його форма і зміст, чи попередньо враховано автором тип мислення, психіку дитини тощо. Тому дитяча література – це література, яка відповідає рівневі дитячих знань, дитячому життєвому досвідові, психічному розвитку, має відповідну тематику й технічне оформлення [1, с. 10–16].

Однак постає питання, що розуміти під дитячою психікою та мисленням. Важливим для письменника і, відповідно, дослідника дитячої літератури є врахування вікових меж дитячого віку, особливо тих, що стосуються періоду шкільного навчання,

де найбільше використовується література для дітей. Сучасна вікова психологія пропонує таку періодизацію: 1) ранній дитячий вік – від 1 до 3 років; 2) дошкільний вік: від 3 до 6/7 років; 3) молодший шкільний вік (зріле дитинство, 1–4 класи) – від 6/7 до 10/11 років; 4) середній шкільний вік (підлітковий, 4–8 класи) – від 11/12 – до 14/15 років; 5) старший шкільний вік (рання юність, 10–11 класи) – від 15/16 – до 17/18 років; 6) зріла юність – від 18 до 20 років. Хоча психологи при цьому підкреслюють, що «межі вікових періодів відносні, потребують уточнення, що зумовлюється психічними, особистісними, статевими, соціально-економічними та історичними чинниками» [11, с. 108–110].

Наведена періодизація і досвід літературознавчого аналізу літератури для дітей спонукає враховувати два важливі моменти. По-перше, на практиці під дитячою літературою переважно розуміють не лише твори, що стосуються суто дошкільного та молодшого шкільного віку (від 1 до 11 років), тобто, з психологічної точки зору, раннього та зрілого дитинства, а й твори, що читаються у середньому та старшому шкільному віці (від 11 до 18 років) і охоплюють, за психологічною класифікацією, підлітковий вік та період ранньої юності. По-друге, є сенс розширити семантику терміна «дитяча література» через врахування її стосунків із дорослим реципієнтом (за психологічними поняттями, людьми у періоди зрілої юності, власне дорослості та старості).

Добре ця проблема – розширення семантичних меж терміна «дитяча література», увиразнюється на рівні конкретних жанрів. Наприклад, дослідники вказують на те, що байки (Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Г. Сковороди та ін.) адресовані як дорослим, так і підростаючому поколінню [1, с. 58–59]. Ще більше ознак амбівалентності знаходять у жанрі літературної казки, яка «однаково цікава і дітям, і дорослим». Тому, виділяючи різні види (літературний переказ фольклорної казки, літературна обробка фольклорної казки, суто авторська літературна казка) чи жанри (казки про тварин, чарівні, соціально-побутові, кумулятивні) літературної казки, сучасні дослідники говорять про їх класифікацію за рецептивною ознакою: 1) найменші діти, 2) старші діти і молодь, 3) широкі кола реципієнтів (діти і дорослі) [12, с. 41–50, 58, 67–69]. Схожі структуруючі формулювання – «для дітей» чи «для дітей і дорослих», – очевидно, можуть стосуватися не лише жанрів байки чи казки, а й усього корпусу творів для дітей. Це тим більше доречно, якщо враховувати наявність творів, розрахованих на читача середнього та старшого шкільного віку: підлітків і юнацтво (в іншій термінології – молодь) [13, с. 58]. З іншого боку, доречно враховувати існування поняття «коло дитячого читання». До нього зараховують або всю літературу, яку читають діти (дитячу і дорослу) (за Л. Кіліченко), або тільки книжки, написані для дорослих, які цікаві й доступні дітям (наприклад, вірші й поеми Т. Шевченка чи Лесі Українки) (за В. Костюченком). Б. Грінченко теж був схильний розширювати дитячу лектуру дорослими творами, наприклад, рекомендуючи читати Шіллера [14, с. 25].

Дитяча література становить вагомий частину створеного письменником, виділяють віршовані і прозові твори для дітей. До віршованих відносять передусім байки (сімдесят сім творів, за І. Пільгуком), казки (що неодноразово видавалися окремими книжковими виданнями навіть у 1920-ті рр.), окремі ліричні вірші («Петрусь», «Пастушки», «На волю», «Батько та дочка»

та ін.), балади й поеми (останні, щоправда, ближчі до амбівалентних, аніж до суто дитячих).

Щодо написання байок (ця стратегія відбилася на написанні казок) Б. Грінченко виробив позицію, яка добре характеризує етнокультурну спрямованість його естетичного мислення. У листі до Т. Зіньківського від 25.08.1888 р. молодий автор здійснює критичний огляд байок свого адресата і водночас висловлює міркування про необхідність залучення письменників-байкарів до української фольклорної традиції: «Тепер хочу декілька слів сказати про байки взагалі. Мені здається, що українські байкописи даремно роблять, що тільки все на позичені сюжети пишуть байки. Так робили, кажеш, усі байкописи. Знаю! Але ж хіба з цього виходить, що нам треба занехавши власні скарби? Згадай наші приказки! Скільки чудових байок можна на їх написати!» [5, с. 39]. Не змінив своєї думки письменник і в пізніші часи. Так, осмислюючи творчість Леоніда Глібова, у 1900 р. він знову наполягає на національній самобутності цього жанру: щоб байки «своими образами, картинами, духом составляли оригинальные местные продукты творчества, сильно затрагивающие ум и чувство народа, представителем которых является создавший их поэт» [14, с. 165]. Глибоко в народну поетичну традицію занурені й казки Б. Грінченка. Дослідники відзначають, що ці твори привертають увагу не лише майстерністю віршованої техніки чи демократизмом змісту, а й «умілим синтезуванням народнопоетичної основи та авторського вимислу» [14, с. 163].

Однак найталановитішим виміром літературної творчості Б. Грінченка обгрунтовано вважають прозу (що спостеріг А. Кримський) – понад півсотні оповідань, новел, образків та повістей. Серед них значну частину становлять твори для дітей, особливо це стосується малих епічних форм («Олеся», «Сестриця Галя», «Грицько», «Украла», «Кавуни» та ін.). Цим творам, як і новелістиці письменника загалом, притаманні стильові прикмети, окреслені І. Денисюком у 1970 р.: «тонкоартистичне почуття композиції, чистота мови, комплексний характер проблематики (поєднання соціальних, психологічних та етичних проблем) та різка тенденційність» [15, с. 61, 66]. Згодом дослідники розвинули ці спостереження, вказавши, що Б. Грінченко як видатний педагог блискуче знав психіку дитини й «умів нерозривно поєднувати у своїх творах моральний, соціальний і патріотичний аспекти» [14, с. 211–212].

При цьому, якщо деякі автори говорять про зорієнтованість дитячих творів письменника лише на читачів дошкільного, молодшого шкільного віку [1, с. 69–70], інші розширюють це рецептивне коло. Так, наприклад, В. Сімович вказує на повість «Сонячний промінь» як «чудову лектуру для молоді між 14 та 18 роком життя» [16, с. 234]. Практично усі дослідники творчості Б. Грінченка відносять до корпусу дитячих творів байки автора, його казки, велику кількість оповідань. Є сенс у поезії, прозі розглядати не лише власне твори для дітей (наприклад, «Сестриця Галя», «Ксеня», «Грицько», «Петрусь», «Пастушки» та ін.), а й твори амбівалентного рецептивного спрямування – для дітей (включно із середнім та старшим шкільним віком) та дорослих (байки, «Сонячний промінь», «Екзамен», «Без хліба», «Професор Пшик», «Смерть отаманова», «Лесь, преславний гайдамака» та ін.).

Висновки. Література для дітей, як і письменство загалом, була пов'язана із боротьбою українського народу за національне та соціальне визволення, відіграла важливу

роль у «формуванні національної самосвідомості молоді», високих моральних, естетичних і гуманних почуттів. Особливо важливим періодом розвитку дитячої літератури стало ХІХ ст. Саме у цей час почалося формування національно свідомого покоління української інтелігенції, яка декларувала суспільні потреби, озвучувала нові принципи виховання, навчання та освіти.

Література:

1. Кіліченко Л. М. Українська дитяча література : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1988. 264 с.
2. Папуша О. Дитяча література як маргінес літературознавчої теорії: до проблеми конституювання об'єктів наукового дискурсу. *Слово і час*. 2004. № 12. С. 20–26.
3. Українська дитяча література. Хрестоматія: у 2 ч. Київ : Вища школа, 1992. Ч. 1. 382 с.
4. Грінченко Б. Твори. В 2 т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 1. 603 с.
5. «...Віддати зумієм себе Україні»: листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком. Київ ; Нью-Йорк, 2004. 520 с.
6. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Київ, 1906. 50 с.
7. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
8. Грінченко Б. Твори. В 2 т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 1. 603 с.
9. Вільхівський Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1895. № 4–5. С. 27–50.
10. Літературознавча енциклопедія. У 2 т. Т. 1. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
11. Савчин М. В. Вікова психологія. Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2006. 360 с.
12. Тихолоз Н. Б. Казкотворчість Івана Франка (генеалогічні аспекти). Львів, 2005. С. 41–50, 58, 67–69.
13. Костюченко В. А. Дитяча література. Українська Літературна Енциклопедія. Київ : «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2. С. 58–62.
14. Погрібний А. Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.
15. Денисюк І. О. Мала проза Бориса Грінченка: нотатки про майстерність. *Літературознавчі та фольклористичні праці*. Львів, 2005. С. 60–70.
16. Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка. Праці. Літературознавство. Культура. Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. С. 229–237.

Vovk O. Conception of Ukrainian children's literature in Boris Grinchenko aesthetic system

Summary. The problem of revival of spirituality in Ukraine cannot be solved without deep analysis of socio-cultural peculiarities of literature for children, as children are the future of Ukraine. The article analyzes B. Grinchenko's views on Ukrainian children's literature. The issue of children's literature was updated in the second half of the XIX century. in connection with the cultural struggle of the national intelligentsia for national self-awareness and national school.

The article noted that the esthetic dimensions of the author's concept of ethnic culture roots included the issues of people's education, publishing and the creation of children's literature. For B. Grinchenko's work, this relationship is especially characteristic.

The main task of the article is to prove that the children's literature of B. Grinchenko is an important means of education and training. First of all, B. Grinchenko popularize the folk work through literary means, stylistically working it, giving it a more finished and developed literary form; secondly, transforming, enriching the scenes with this kind of processing of their own fantasy.

Addressing the folklore poet, Grinchenko, inspired her own, individual sense of the artist. Traditional folk-poetic motives, images, artistic means are creatively rethought and subordinated to the ideological and thematic task of literature for children, directed on display of images-characteristics in this concrete life reality.

The value of the numerous articles of B. Grinchenko on problems of national education, culture, education, and theoretical pedagogical work was emphasized. The basic requirements to the children's magazine are specified, among which are: Availability of literature and scientific department; the basic principle of submission of materials in the children's magazine is system; correspondence to the format of the child's age magazine; perfect adjustment; language clarity; correspondence of illustrations to texts. B. Grinchenko defined the requirements for literary works, which should be included in the children's magazine, among which are: The presence of a moral ideal; real life image; art of works; reflection in the creative content that promotes the development of mind and feelings of the child.

Key words: B. Grinchenko, Ukrainian children's literature, literature for children, art system, national identity, national revival.